

УДК 165:316.286(477+430)

І. І. Матюшина
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії

Національного університету «Одеська юридична академія»

ДВІ ТЕОРІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЇ: Ю. ГАБЕРМАС І М. ПОПОВИЧ

Сьогодні назва «теорія комунікативної дії» закріпилася за філософськими розробками відомого філософа Юргена Хабермаса, але, як ми знаємо, ідеї та спроби побудувати цілісні теорії комунікації, соціальної взаємодії, соціальної комунікації тощо виникали не один раз і не в одного дослідника ХХ ст. У роботі відомого українського філософа М. Поповича «Раціональність і виміри людського буття» [1] є також нариси щодо можливої теорії комунікативної дії. Зрозуміло, що цілісна, розроблена теорія так і не була побудована, але ідеї, які висловив Мирослав Володимирович, певним чином корелюють з ідеями Ю. Габермаса, доповнюють їх.

Мета статті – простежити спільні риси та відмінності в побудові теорій комунікативної дії німецького філософа Ю. Хабермаса й українського філософа М. Поповича.

По-перше, потрібно зазначити, що Ю. Габермас і М. Попович мали різні підстави та різні цілі щодо побудови своїх теорій.

Юрген Габермас центральне місце відводить питанню взаєморозуміння як необхідної умови і необхідного компонента розвитку суспільства. Він будує свою теорію з позиції діалога та намагається побудувати теорію діалогічної дії. Парадигма взаєморозуміння, за Ю. Габермасом, змушує комунікантів координувати плани своїх пізнавальних і практичних дій відповідно до перформативу-настанови: враховувати позицію та характер дії партнера по комунікації, добиваючись взаєморозуміння.

Ю. Габермас розрізняє поняття «комунікація», «комунікативна дія» та «дискурс». Комунікацією він називає будь-яку форму мовної взаємодії. Комунікативна дія та дискурс, за термінологією Ю. Габермаса, є видами комунікації [2, с. 84–85]. Поняття «комунікативна дія» автор уводить через поняття «соціальна дія» («інтеракція»). Інтеракцією Ю. Габермас називає такий спосіб вирішення проблем, за якого дії декількох суб'єктів діяльності координуються так, «щоб дії Alter зістикувалися з діями Ego» [3, с. 292]. Залежно від того, яким чином використовується мова в процесі координації, виділяється два види діяльності. Якщо мова використовується тільки як посередник під час передачі інформації, то такий вид діяльності Ю. Габермас називає стратегічною дією. Якщо ж мова виступає як засіб соціальної інтеграції, то тут можна говорити про комунікативну дію. У ситуації комунікативної дії «діючим для координації учасників є зусилля, спрямоване на мовне взаєморозуміння, тобто об'єднуюча сила мови як такої» [3, с. 293]. Отже, комунікативна дія є мовною дією, спрямованою тільки на взаєморозуміння, причому для того, щоб взаєморозуміння було інтерсуб'єктивно визнане, воно не повинне містити жодних стратегічних (примусових) елементів, наприклад, передачі інформації (стратегічна дія, за Ю. Габермасом, не ставить своєю метою досягнення взаєморозуміння). Для дотримання цієї вимоги Ю. Габермас пропонує дотримуватися умов, деякі з яких мають етичний характер, деякі – логіко-семантичний характер, називаючи ці умови «аргументативними передумовами» [4, с. 140].

Метою М. Поповича є показ багатовимірності людини, її неоднозначності та демонстрація додатковості багатьох філософських позицій. Його позиція – монологічна. Він пропонує розглядати спілкування як дію, а «будь-які, в тому числі інтелектуальні, дії як **вчинки** з наслідками, що вимагають відповідальності» [1, с. 78]. Однією з головних умов, за яких можлива дія, за М. Поповичем, є умова «заміру акту», тобто будь-яка дія, і спілкування як дія також, повинна мати певний намір. І далі, за видами намірів, він

пропонує виділяти види комунікацій, точніше – виміри комунікації.

Оскільки підстави, вихідні позиції авторів розрізняються, то і подальші теоретичні розроблення мають різні акценти. Звернемося до того, як автори бачать структури й умови комунікативного акту.

М. Попович говорить про необхідні умови комунікативного акту, до них належать:

- 1) умова наявності учасників дії;
- 2) умова вільного вибору («мається на увазі, що кожен учасник дії – і агент, і адресат – має множинну експектацій, з яких робиться вибір (наприклад, гіпотез, намірів, очікувань, надій, побоювань, способів самовираження, оцінок тощо)» [1, с. 78];
- 3) умова заміру акту – комунікативний акт повинен мати ціль або задум;
- 4) умова реальності, з якою співставляється дія, – реальність може виступати як об'єктивна реальність, реальність власного внутрішнього стану чи реальність експектацій, тобто побажань, оцінок, очікувань тощо, крім того, «з точки зору дії реальність, з якою має рахуватися агент, підлягає повній або частковій зміні» [1, с. 78];
- 5) умова здійснення акту, тобто акт має бути здійснений;
- 6) умова наявності наслідків дії, оскільки, якщо розглядати комунікативну дію як процес, то вона може оцінюватися лише тоді, коли вона має наслідки [1, с. 78–79].

Загалом комунікативний акт буде виглядати так: «у кожного агента і кожного адресата (1) існують різні експектації (2) і має місце певний реальний стан (4) і дія агента має мету (3), що реалізована (5) і має наслідки (6)» [1, с. 80]. Параметр, за яким оцінюють дію, – її ефективність, отже ефективна комунікативна дія – це дія, в якій наміри збігаються з наслідками.

Ключовим моментом і в оцінці комунікативної дії, і в розумінні видів (вимірів) комунікації є розуміння видів реальності, в якій існує людина, і з позицій якої вона будує свої експектації, а також наміри. Їх формує, як пише М. Попович, три виміри діяльності, три виміри людини – розум, воля та почуття. Тому ми можемо комунікувати у вимірі розуму, тобто реальності наявного фізичного світу, і тоді ефективність комунікативного акту буде пов'язана з істинністю інформації; у вимірі волі, тобто в реальності наміру впливу на комуніканта, і тоді ефективність буде пов'язана з успішністю цього впливу; та у вимірі почуттів, тобто в реальності залучення до співпереживання, і тоді ефективність буде пов'язана з передачею емоційного стану.

Отже ми бачимо, те, що Ю. Габермас називає комунікативною дією, у М. Поповича є одним із можливих видів комунікативної дії.

Розглядаючи структуру комунікативної дії, Ю. Габермас робить акцент на мовних виразах, оскільки, на його думку, мовні вирази є необхідними елементами взаєморозуміння. Отже, для того, щоб вирішити питання про те, за яких умов досягається взаєморозуміння, необхідно з'ясувати, за яких умов висловлення можна назвати зрозумілим: «орієнтація на можливу значущість висловлень є прагматичною умовою не тільки взаєморозуміння, а і розуміння мови як такої» [3, с. 299]. Ю. Габермас упевнений, для того, щоб від логічної семантики перейти до більш широкого філософського висвітлення понять смислу та значення, необхідно, з огляду на логіко-семантичне розуміння, вийти на інший рівень аналізу. Про це говорив і Р. Стросон у статті «Значення й істина»: «Насправді зовсім нешкідливо вважати, що знати значення деякого речення – значить зна-

ти, за яких умов мовець висловлює щось як істинне. Однак якщо ми прагнемо до філософського прояснення поняття значення, то це лише вихідний пункт, а не рішення нашого завдання» [5, с. 230]. Р. Стросон зазначає, що, стверджуючи яке-небудь висловлення як істинне, людина тим виявляє своє переконання в тому, що становище справ у світі саме таке, як вона собі його уявляє, а отже, говорячи про істинність висловлення, неможливо не говорити про суб'єктивне переконання: «<...> нереалістично або, принаймні, надзвичайно нерозумно намагатися звільнити поняття лінгвістичного виразу переконань від істотного зв'язку з поняттям комунікації-інтенції» [5, с. 230].

Аналізуючи подальший розвиток ідей логічної семантики, Ю. Габермас вводить ще дві пропозиціональні умови висловлення, що претендує на значущість, – нормативну правильність і суб'єктивну правдивість.

У своїй статті, присвяченій дослідженню концепції філософії мови Ю. Габермаса, М. Соболева зазначає: «Розуміння мовного виразу не тотожно розумінню висловленого в ньому речення, оскільки ілюкутивна частина, так само як і пропозиціональна має свою власну семантику. Внаслідок цього теорія мовних актів не може обмежитися семантичним аналізом висловлень, а вимагає прагматичного аналізу вдалих виразів. Вуніверсальній прагматиці мова йде, таким чином, про значення *виразу*, так само як у лінгвістиці міркують про значення *речення*. Відрив мови від її використання в мовленні був би неприпустимою «помилкою абстракції», уникнути яку можна шляхом об'єднання семантики із прагматикою, що ставить значення висловлення в залежність від умов його значущості» [6, с. 33]. Отже, мовний акт необхідно містить як мінімум два компоненти: ілюкутивний складник, що реалізує прагнення до взаєморозуміння, до діалога, і пропозиціональний складник, що забезпечує предмет взаємодоговору, тобто тематичний зміст.

Мовний акт, спрямований на взаєморозуміння, можливий у тому разі, коли:

1) людина володіє мовою, тобто може граматично правильно побудувати речення;

2) у прийнятний і зрозумілий для інших спосіб може виразити свої претензії на істинність (підтвердити становище справ як наявне у світі, тобто підтвердити претензії на зміст висловлення), на нормативність (підтвердити легітимність відносин, ситуації, в якій відбувається діалог), на правдивість (підтвердити щирість власних інтенцій), що й означає готовність підтвердити свої претензії на значущість;

3) виражає бажання зрозуміти (прийняти) претензії на значущість висловлень опонента (реалізує ілюкутивні зусилля).

Схему мовного акту, запропонованого Ю. Габермасом, можна представити так (див. рис. 1).

Як бачимо, Ю. Габермас акцентує увагу на тому, що однією з необхідних умов комунікативного акту є пропозиціональна значущість, тобто готовність комунікантів обговорити виміри комунікації: вимір розуму, соціальної визначеності й етично-емоційної відповідальності.

Ю. Габермас, успадковуючи герменевтичну традицію, говорить про те, що знання мови нерозривно пов'язано зі знанням про світ, оскільки останнє виражено в мові [4, с. 304], навіть більше, мова є необхідним посередником, координатором дій. Але якщо мова – зосередження знань про світ, а отже, всіх смислів, то як комунікація впливає на появу нового знання, нових смислів? Для прояснення цього питання Ю. Габермас звертається до гуссерлевського поняття «життєвого світу» [3, с. 309], він приймає концепцію

Е. Гуссерля, що трактує життєвий світ як дорефлексивний, допредикативний шар знань, що необхідно існує у свідомості кожної дорослої людини і є підставою знань про світ, мову, що є постачальником смислів, імпліцитно використовуваних у повсякденній життєвій практиці. Життєвий світ для нього виступає як стабільна підстава, нерухоми шар знань, що протистоїть мінливим даним досвіду. Однак, як зауважує Ю. Габермас, під час розгляду мовних ситуацій необхідно розрізняти нетематичне дорефлексивне знання та загальнотематичне знання, що створює необхідний фон даної конкретної ситуації. Структура знань, що забезпечують можливість визнання претензій на значущість мовного акту, виглядає так:

1. Знання ситуативного контексту.

2. Знання тематичного контексту.

3. Знання підстав, які кореняться в життєвому світі і не проблематизуються в ситуації щоденного досвіду [3, с. 312].

Знання обр'ю і знання контексту, що здаються найбільш прозорими, черпають свої підстави саме зі знань, закладених у життєвому світі. «Лише проблематизуюча сила критичного досвіду відокремлює підстави життєвого світу від того знання, що лежить на передньому плані» [3, с. 315]. У будь-якій комунікативній ситуації спільним полем є об'єднуючі підстави життєвого світу. Якщо прийняти це твердження, то необхідно поставити питання про те, звідки або як виникають ці загальні підстави. Е. Гуссерль підстави життєвого світу трактує як прояв трансцендентального суб'єкта, тобто як граничну даність. Ю. Габермас же визначає центр існування життєвого світу в кожній конкретній ситуації комунікативної дії і це спричиняє такі важливі для нас наслідки-висновки:

1) життєвий світ є осередком основних смислів, смисл виникає і функціонує в комунікативній ситуації, де взаємодіють контекст ситуативний і контекст знань;

2) «система комунікативних дій створює медіума, завдяки якому і виробляється життєвий світ» [3, с. 316], тобто він перебуває в стані перманентної зміни;

3) оскільки, незважаючи на спільність «непроблематичних» основних компонентів життєвого світу, кожен конкретний суб'єкт реалізує унікальну комбінацію комунікативних дій, цим забезпечуються смислові варіації індивідуального сприйняття на фоні загального зразка, ядра смислу.

Ю. Габермас визначає життєвий світ ще як «символічно структурований зв'язок смислів» [3, с. 320]. Зразки смислів, які передаються культурою, є знаннями індивідів, але ці знання можуть бути привласнені тільки за допомогою герменевтичного зусилля [3, с. 322], що для Ю. Габермаса є синонімом комунікативного зусилля. Засвоюючи зразки смислів, суб'єкти в кожній конкретній ситуації, у ситуації комунікації можуть збагачувати систему культурних зразків, причому не тільки завдяки виникненню нових смислів у сфері мистецтва, але важливою думкою Ю. Габермаса є те, що структури картин світу, пропоновані культурними зразками, оновлюються в процесах навчання, «які завдяки їм (структурам картин світу – *М. І.*) стають можливими», наслідки процесів навчання «викристалізуються в системі структур картин світу» [3, с. 323]. Згадаємо, що для Ю. Габермаса будь-яка ситуація розуміння є по своїй суті ситуацією комунікації, тобто розуміння для нього завжди активно (герменевтично), тому навчання є важливою системою відновлення зразків знань життєвого світу.

Вважаючи раціонально організовану комунікацію, спрямовану на взаєморозуміння, справедливість, гармоніза-

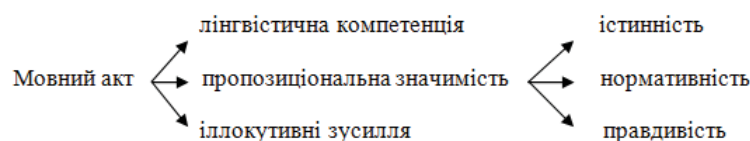

Рис. 1. Схема мовного акту, запропонованого Ю. Габермасом

цію різних поглядів, їх баланс, компроміс, головним методом вирішення конфліктів, суперечливостей у суспільстві, на прогибаву думці про суб'єктивність, плинність смислів, Ю. Габермас відстоює позицію, що визнає наявність у них об'єктивного компонента, водночас він спирається на:

- інтерсуб'єктивність мови («мова – це не приватна власність»);
- інтерсуб'єктивність форм комунікації, що припускають істинність, нормативність, правдивість;
- урахування ситуативного та тематичного контекстів;
- знання нетематичних підстав, що становлять «життєвий світ», в який завжди включена будь-яка комунікація.

Далі, з огляду на відповідні концепції, автори роблять акценти на різних підставах для виокремлення видів комунікації.

У межах прийняття умов значущості Ю. Габермас проводить розрізнення між комунікативною дією та дискурсом. Комунікативна дія припускає некритичне допущення значень і умов значущості, метою якого є обмін інформацією, комунікативна дія реалізується в межах повсякденного спілкування [2, с. 85]. Дискурс виникає тоді, коли претензії на значущість проблематизуються, тобто не сприймаються учасниками комунікації та вимагають власного обґрунтування.

М. Попович виділяє три фундаментальні виміри комунікації: когнітивний, сугестивний та експресивний. Такий поділ він пов'язує з виокремленням трьох груп мовних актів, а саме: константивів, сугестивів і експресивів [1, с. 71], які, своєю чергою, виділяються залежно від вимірів людської діяльності – розуму, волі, почуттів. На думку Мирослава Володимировича, опис комунікації виходить із фундаментальної філософської позиції сприйняття дійсності як ситуації невизначеності та теми для обговорення, тобто «тематизації» дійсності, наслідком якої є те, що людина опиняється в контексті невизначеності, породжує низку очікувань щодо наслідків такої ситуації (це і є породженням «можливих світів», які є різними за метою, за ставленням до дійсності тощо), те, що він називає експектаціями. Різні виміри комунікації є різними засобами подолання невизначеності.

Когнітивний вимір комунікації є подоланням невизначеності щодо певного реального стану речей або подоланням невизначеності щодо знань про певну реальність. Він пов'язаний із таким виміром діяльності, як розум. «У когнітивному вимірі кожен мовний акт є повідомленням про щось і тільки повідомленням. Він може бути істинним або хибним (з проміжною серією імовірнісних оцінок). Пошуки критеріїв істинності жодною мірою не виходять за межі когнітивного дискурсу, за межу оцінок істинність-хибність, кудись в апеляції до ефективності, «практики» тощо» [1, с. 73]. Як бачимо, у когнітивному вимірі комунікації йдеться про претензії на істинність (у термінології Ю. Габермаса), тематизацією для цього виміру є прояснення певної ситуації, інформація про ситуацію.

Сугестивний вимір комунікації характеризується М. Поповичем як пов'язаний із намірами, бажаннями, цілями. Це – вимір волі. Цей вимір долає невизначеність реалізації мети в реальності: «Якщо ми розглядаємо норму як таку ж невмолиму реальність, як і все, із чим рахуємося як незалежним від нас, то істина в сугестивній комунікації є співпадіння дії і реальності (дії і цілі, дії і норми як реальності)» [1, с. 75]. Тобто тематизацією цього рівня є цілеспрямована дія, що перевіряє себе на відповідність із реальністю, і з нормами також, одним з аспектів цього виміру є претензії на нормативність.

Експресивний вимір комунікації є вираженням ставлення суб'єкта до певної ситуації або реальності загалом. Вимір почуттів. «Аналог істини – відношення висловлення до реальності – в експресивному вимірі, співвідношення виразу і замірів, тобто оцінюється на щирість і фальш». «Експресивний вираз є вираз оцінки, що сполучає, зв'язує, з'єднує, зшиває нас із нашим світом», – пише М. Попович

[1, с. 76]. Отже, у цьому вимірі долається невизначеність емоційного ставлення до ситуації, світу, опонента, відбувається поділ на свій/чужий, прийнятний/неприйнятний, правдивий/фальшивий, можна сказати, що одним з аспектів експресивного виміру є претензія на правдивість.

Отже, відштовхуючись від теорій мовних актів Дж. Остіна та Дж. Серля, М. Попович здійснив класифікацію вимірів комунікації, яка достатньо схожа на ідеї, які висловив Ю. Габермас, що в мовному комунікативному акті виражаються претензії на істинність, нормативність і правдивість. Український і німецький філософи зробили різні акценти, надали різного значення відповідним елементам комунікативних актів, але певна кореляція їхніх позицій, їхніх інтуїцій свідчить, на нашу думку, про не випадковість, про те, що до них варто прислухатися.

Крім того, М. Попович аргументує та робить висновок, що, керуючись розумінням різних вимірів комунікації, можна побачити, що дискусії про свободу й необхідність та дискусії навколо проблеми істини не можуть прийти до остаточного розв'язання, оскільки їхнім підґрунтям є різні виміри комунікації, вони відштовхуються від різних вимірів людини. Людина насправді багатомірна, тому філософські теорії мають це враховувати й будувати цілісний образ людини. Ця позиція Мирослава Володимировича, на наш погляд, є достатньо актуальною, враховуючи, що і комунікативний напрям у філософії певною мірою є результатом спроби синтезувати філософію свідомості та лінгвоцентричної філософської напрями.

Висновки. Зіставлення достатньо розробленої та відомої теорії комунікативної дії Ю. Габермаса та нарисів до можливої теорії комунікативної дії М. Поповича дозволяє побачити: по-перше, те, що рівень сучасної української філософії такий, що її можна порівнювати із взірцями сучасної світової філософської думки; по-друге, аналіз різних філософських підстав теорії комунікативної дії, структури, видів (вимірів) комунікації дає можливість і більш глибокого розуміння досліджуваного явища, по-третє, показує перспективи вдосконалення наявних теорій.

Література

1. Попович М. Рациональность и виміри людського буття / М. Попович. – К. : Видавництво «Сфера», 1997. – 290 с.
2. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы : на пути к либеральной евгенике? / Ю. Хабермас. – М. : Весь мир, 2002. – 143 с.
3. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / Ю. Габермас // Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія : [підручник] / А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 287–324.
4. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с.
5. Стросон Р. Значение и истина / Р. Стросон // Аналитическая философия : становление и развитие. – М., 1998. – С. 213–230.
6. Соболева М. Концепции философии языка Юргена Хабермаса / М. Соболева // Логос. – 2002. – № 2. – С. 30–48.

Анотація

Матюшина І. І. Дві теорії комунікативної дії: Ю. Габермас і М. Попович. – Стаття.

У статті розглядаються теорія комунікативної дії Ю. Габермаса та нарис до теорії комунікативної дії М. Поповича. Пропонується порівняння вихідних філософських підстав побудови двох варіантів теорії комунікативної дії. Демонструється, як вихідні філософські положення впливають на бачення структури комунікативної дії різними авторами, як впливають на виокремлення необхідних умов та елементів комунікативної дії, а також видів або вимірів комунікації. Також у статті розглядаються точки перетинання двох теорій.

Ключові слова: комунікація, комунікативна дія, теорія комунікативної дії, Ю. Габермас, М.В. Попович.

Аннотация

Матюшина И. И. Две теории коммуникативного действия: Ю. Хабермас и М. Попович. – Статья.

В статье рассматриваются теория коммуникативного действия Ю. Хабермаса и идеи относительно теории коммуникативного действия М. Поповича. Сравняются исходные философские основания построения двух вариантов теорий, показывается, как эти исходные предпосылки влияют на видение структуры коммуникативного действия разными авторами, как влияют на выделение необходимых условий и элементов коммуникативного действия, а также видов или измерений коммуникации. Также в статье обозначены точки пересечения этих двух теорий.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативное действие, теория коммуникативного действия, Ю. Хабермас, М.В. Попович.

Summary

Matyushyna I. I. Two theories of communicative action: J. Habermas and M. Popovich. – Article.

The article presents the theory of the communicative action of J. Habermas and ideas of the theory of communicative action M. Popovich. The article compares the initial philosophical bases for constructing two variants of theories and the influence of the initial assumptions affect the vision of the structure of communicative action by different authors, their influence on the allocation of necessary conditions and elements of communicative action, as well as the types of communication. Also, the article shows the intersection points of the set of theories of communicative action.

Key words: communication, communicative action, theory of communicative action, J. Habermas, M.V. Popovich.